

אסטיס¹

ניל הצבעים

איסטיס הצבעים

האסטיס נזכר במשנה שלוש פעמים: כצמח שיש לו ספיחים הצומחים מאליהם, בהקשר של דיני הכלאים (כלאים ב ה) וכצמח המשמש לצביעה, בהקשר של מלאכות שבת ושל נשיאת כפיים (שבת ט ה; מגילה ד ז). עוד נזכר בתוספתא כזירעוני שדה, לעניין דיני המעשרות והשביעית (מעשרות ג טז). נזכר גם בירושלמי כמה פעמים (מעשרות ה ג; דמאי ו ב ועוד).

הזיהויים

■ **ניל הצבעים** (*Indigofera tinctoria*) - שיח ממשפחת הקטניות, המתנשא לגובה של 1-2 מטר. עליו שימשו להפקת צבע האינדיגו. נפוץ במזרח אפריקה ובדרום אסיה. בארץ גדל בנאות מדבר בבקעה וסביב ים המלח מין בר קרוב - **ניל מכסיף** (*I. articulata*), שגם ממנו הפיקו בעבר את האינדיגו. ייתכן כי כך יש להבין את הזיהוי אצל רס"ג, רנאה"י, זרעים גניזה א, רמב"ם, תנה"י, כפו"פ, ערוך, מוה"ע, ריבמ"ץ, רע"ב,

אלג'אמע ומכה"מ. אפשרות נוספת היא שחלק מהפרשנים הללו התכוונו ל**איסטיס הצבעים** (*Isatis tinctoria*) - מין במשפחת המצליבים. נפוץ בדרום אירופה ובמערב

קורטם הצבעים

אסיה. שימש גם הוא (כמו הניל המכסיף) להפקת צבע האינדיגו.² כתכ"ה ותפא"י מזהים בבירור עם איסטיס הצבעים.³

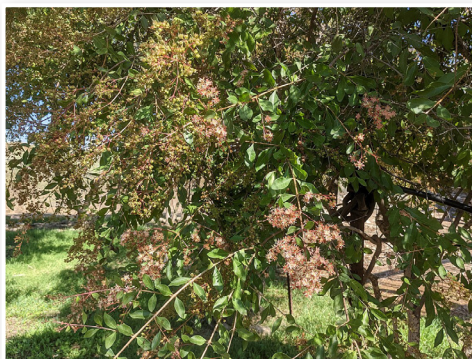
■ **קורטם הצבעים, 'חריץ'** (*Carthamus tinctorius*) - מין חד-שנתי קוצני ממשפחת המורכבים. שימש בעבר בתעשיית הצבע, להפקת צבענים אדומים וצהובים. כך זיהה רב נטרונאי גאון שמצוטט גם אצל הערוך. גם רנאה"פ"א זיהה כך.⁴

רכפת הצבעים

■ **רכפת הצבעים** (*Reseda luteola*) - צמח ממשפחת הרכפתיים - חד-שנתי או דו-שנתי. תפוצתו העולמית נרחבת, בארץ נדיר יחסית. בעבר הפיקו ממנו צבע צהוב, והוא אף תורבת למטרה זו. כך מסתבר להבין את הפירוש הראשון של רנאה"פ.⁵

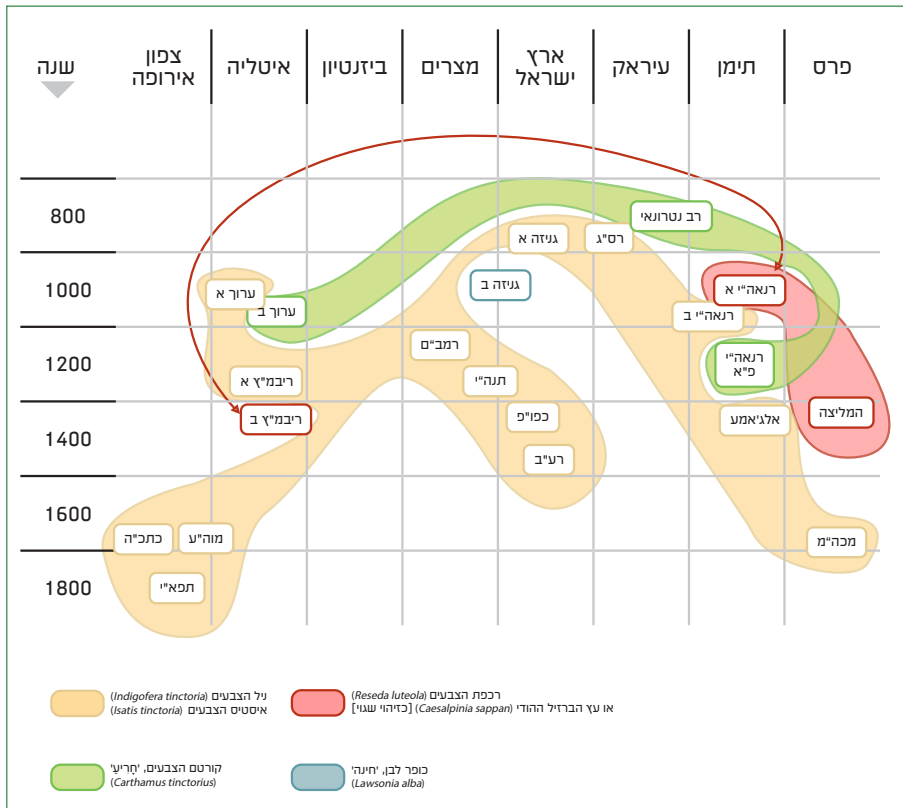
■ **כופר לבן, 'חינה'** (*Lawsonia alba*) - שיח או עץ קטן ממשפחת הכופריים. נפוץ באזורים טרופיים וסוב-טרופיים, בארץ מגודל רק בתרבות. מכונה גם 'חינה' על שם הצבען המופק ממנו, המשמש לצביעה של שיער, עור ועוד, ומשמשת בטקסי שמחה למן הזמן הקדום. כך מזהה בזרעים גניזה ב.⁶

כופר לבן

עיון

המשותף לכל הזיהויים לאסטיס הוא שמדובר בצמחים שמפיקים מהם צבע. המסורת המרכזית מזהה אותו

עם ניל/נילג הערבי ועם *indicum* הלטיני, המזוהים ככל הנראה עם ניל הצבעים, ובסבירות נמוכה יותר עם איסטיס הצבעים. בכל אופן, ברור כי מסורת זו עוסקת בצמח ממנו מפיקים צבע כחול, ולמעשה ייתכן כי המונח הערבי 'ניל' משמש מעין שם קיבוצי לצבע הכחול, מבלי להתייחס לצמח ספציפי. עם זאת, רס"ג, שהוא הקדום מבין אלו שמזהים כך, הביא זיהוי זה רק בשם 'יש אומרים', והוא עצמו סבר אחרת (אף שזיהויו לא שרד בכתב היד).⁷

מבין כל הפרשנים במסורת זו, מוה"ע מתייחס ל'אסטיס' כשם יווני, ועל כן לגביו עולה הסבירות כי התכוון דווקא לאיסטיס הצבעים. מאידך גיסא, הוא מתייחס ישירות לפירוש הראשון של הערוך, בו מוזכר בפירוש *indicum*, שהוא ככל הנראה ניל הצבעים, ועל כן עדיין הדבר אינו ודאי. אצל כתכ"ה ותפא"י, לעומת זאת, הזיהוי עם איסטיס הצבעים הוא ברור.

רנאה"י מביא שלושה זיהויים שונים בשני מקומות שונים, דבר המעלה תהיות לגבי אחידות הפירוש והתערבותו של העורך בכתיבתו. במקום אחד מביא שתי דעות חלוקות - רכפת הצבעים וניל הצבעים (בסדר זה). במקום אחר מביא את קורטס הצבעים. המשותף לרכפה ולקורטס הוא היותם מקור לצבע צהוב.⁸ עובדה זו מעלה את האפשרות שזיהויים אלו הם בעצם ביטויים שונים של מסורת אחת, שזיהתה את האיסטיס המשנאי עם צמח שממנו מפיקים צבע צהוב, ועומדת מול המסורת המרכזית, המזהה, כאמור, עם צמח שממנו מפיקים צבע כחול.

ערוך (בפירושו השני) מזהה כמו רנאה"י פ"א - קורטס הצבעים.

ריבמ"ץ מביא דעה שלפיה יש לזהות את 'אסטיס' עם עץ הברזיל ההודי (*Caesalpinia sappan*), אך הוא דוחה זיהוי זה. נראה כי זיהוי זה נובע מתוך הבנה שגויה (ככל הנראה) של הזיהוי המופיע גם אצל רנאה"י והמליצה - 'בקם', שיכול להתפרש גם כמין זה. ייתכן כי לכך הכוונה גם בזיהוי המליצה.

זיהוי החוקרים: מוסכם על החוקרים כי המשנה התכוונה לאיסטיס הצבעים.⁹

הערות:

1. כת"י קויפמן: אסטס.
2. רס"ג (עמ' 126 194): אל[...] ויקאל אלניל < אל... - לא שרד בידינו זיהוי זה. אלוני משלים 'אלעצפור', ככל הנראה על פי המובא אצל רב נטרונאי - ראה להלן. ניל=*Indigofera tinctoria* (=עיסא, עמ' 98, מס' 14; בדויאן, מס' 1919; רמב"ם ביאור, מס' 249 - שם הוא נזכר בשמות נוספים ביניהם نیلج ו-الطين الأخضر, המזוהים גם כן עם מין זה). זהו הצמח הנזכר בתלמוד בשם 'קלא אילן' (ב"ק צג ע"ב, בבא מציעא סא ע"ב, מנחות מא ע"ב), ששימש כתחליף לצבע התכלת שהופק מן החי, ונאסר בהלכה לצבוע בו את פתילי הציצית (פליקס, כלאים, עמ' 226 הערה 23; צ"ז"ק, אוצר, עמ' 835, וראה בהרחבה רענן, איסטיס, <https://daf-yomi.com/DYItemDetails.aspx?itemId=34546>, 25.1.22).
- ניל משמש גם כשמו של מין נוסף הנמנה עם אותו הסוג - *Indigofera argentea* (=עיסא, עמ' 98, מס' 7), וכן של מינים מן הסוג *Chrozophora* (=לשיטת הצבעים. עיסא, עמ' 61, מס' 3,2,1; בדויאן, מס' 1018); ניל بری=*Isatis tinctoria* (=איסטיס הצבעים. עיסא, עמ' 101, מס' 1; בדויאן, מס' 1947; רמב"ם ביאור, מס' 126 - שם מובא כי שמו במצרים ניל. אבן אלביטאר, תפסיר II, מס' 165 - שם הוא מזוהה עם *ισάτις*). שני מינים אלו - ניל הצבעים ואיסטיס הצבעים - שימשו בימי הביניים לצביעת בגדים בצבעי כחול-שחור, ולאחר הפקת הצבעים לא ניתן להבחין ביניהם (ראה הערתו של עמר - קאפח, מחברת, עמ' 36 הערה 21). לא ניתן לומר באופן חד למי משניהם מתכוון רס"ג, וכן הבאים שזיהו אחריו 'ניל'/'נילג', אם כי בתקופה המוסלמית היה נפוץ יותר באזורנו *Indigofera tinctoria*, וסביר יותר כי אליו הכוונה. גם על פי המילונים נראית יותר האפשרות ש-ניל כאן מתייחס דווקא לאפשרות הראשונה - *Indigofera tinctoria*. ועיין בהרחבה פרקר, ציבענים, עמ' 53-70, ובמיוחד, עמ' 65-66. אבן אלביטאר תרגם את *ισάτις* של דיוסקורידס (שם ברור כי

הכוונה ל-*Isatis tinctoria*) כ- ניל (ראה לעיל), אך מאידך בספר התרופות שלו, תחת הערך ניל, מביא
 אבן אלביטאר את ע'אפקי, הטוען כי ה-ניל אינו זה הנזכר אצל דיוסקורידס, אלא *Indigofera tinctoria*
 (אבן אלביטאר ג'אמע IV, עמ' 186). את המין הנזכר אצל דיוסקורידס מזהה ע'אפקי עם השם سمانی, שאינו
 מופיע במילונים, אך תחת זאת ישנם השמות הקרובים - وسمه وسماء - המזוהים עם *Isatis tinctoria*. כל
 זאת בניגוד לפרשנים שהביאו את השם 'אסטס' עצמו, שברור כי מתייחס ל-*Isatis tinctoria*, הן עקב השם
 הזה, והן מכיוון שבתקופה הרומית והביזנטית לא היה נפוץ באזורנו גידול *Indigofera tinctoria*, אלא
 רק ייבאו מן המזרח את הצבען המופק ממנו בצורתו המוגמרת (פרקר, ציבענים, עמ' 65). יש לציין, עם זאת,
 כי בחפירות בעין גדי, נתגלו זרעים של שני מיני ניל (*Indigofera articulata*; *I. coerulea*) הקרובים ל-*I.*
tinctoria (כולם נמנים עם אותה סקציה בתוך הסוג), והם מהווים עדות ראשונה על גידול ניל המשמש
 לצביעה בארץ ישראל בתקופה הביזנטית (מלמד וכסלו, עמ' 93). למרות זאת, ניתן עדיין להניח כי גידול הניל
 היה תופעה מצומצמת למדי בהיקפה בתקופה זו; רנאה"י (מגילה ד, עמ' 13): ... וי"א חור <= *Indigofera*
tinctoria (ווד, תימן, עמ' 149. במקומות אחרים חור הוא שמו של *Populus alba* <= צפצפה מכסיפה.
 עיסא, עמ' 146, מס' 17; בדויאן, מס' 2792), עץ שמקליפתו נהגו להפיק צבע צהוב, אך על פי ההקשר כאן אי
 אפשר לזהות את 'אסטס' עם עץ; זרעים גניזה א (אוק.): וסמה <= *Indigofera tinctoria* (עיסא, עמ'
 98, מס' 14; בדויאן, מס' 1919; רמב"ם ביאור, מס' 249 - שם הוא נזכר בשמות נוספים, ביניהם نیلج ו-الطين
 الأخضر, המזוהים גם כן עם מין זה). וסמה <= *Isatis tinctoria* (עיסא, עמ' 101, מס' 1; בדויאן, מס' 1947;
 רמב"ם ביאור, מס' 126 - שם מובא כי שמו במצרים ניל. אבן אלביטאר, תפסיר II, מס' 165 - שם הוא מזוהה
 עם (ισάτις). לגבי ההכרעה בין האפשרויות - ראה לעיל רס"ג. רמב"ם (כלאים ב ה עמ' קעו): אלנילג [וכך
 גם: שביעית ז א; שבת ט ה; מגילה ד ז. בדפוסים נוסף: והוא אינדו בלע"ז שצובעין בו תכלת. עפ"י גרסה זו
 ברור כי מתכוון ל-*Indigofera* (וכך הבין גם פליקס את דברי רמב"ם - פליקס, כלאים, עמ' 226), אך ר"י
 קאפה שולל גרסה זו - ועיין שם, עמ' קז הערה 29. כך גם אצל אלג'אמע (עמ' 14, ערך 'אסטס') [[نیلج=
Indigofera tinctoria (עיסא, עמ' 98, מס' 14; רמב"ם ביאור, מס' 249); نیلج=*Isatis tinctoria* (אבן
 אלביטאר, תפסיר II, מס' 165 - שם הוא מזוהה עם (ισάτις). לגבי ההכרעה בין האפשרויות - ראה לעיל רס"ג.
 תנחום הירושלמי (עמ' 50): אלניל < לעיל רס"ג; כפופ"פ (עמ' תרסא): והוא צבע תכלת ובערבי אלניל < לעיל
 רס"ג; ערוך (ח"א עמ' 172, ערך 'אסטס'): פי' אסטס אינדיקום ובל' ערבי נ"ל < לגבי 'ניל' - לעיל רס"ג.
 indicum (לטינית)= indaco/endaco (איטלקית) *Indigofera tinctoria* (בדויאן, מס' 1919; פיאניגיאיני,
 אטימולוגיה - 26.6.23 (http://www.etimo.it/?term=indaco); מוה"ע (שם): פי' בל"ז רומי מין עשב של
 צבעים כמו שפי' בע"ה כפי' ראשון כי פי' אחרון משגה הוא < באופן ראשוני נראה כי מסכים לפירוש הערוך, אך
 ייתכן כי הוא מתכוון דווקא ל- *Isatis tinctoria*, מכיוון שלא מציין שם יווני או לטיני מלבד השם 'איסטס'.
 מאידך גיסא, הוא אינו יכול להתעלם מ-'אינדיקום' שהביא הערוך, המזוהה עם *Indigofera tinctoria*,
 והעובדה שהוא מציין כי הוא מסכים לפירוש זה הינה בעייתית: ריבמ"ץ (עמ' פט): פי' אינדקו ובלשון יון
 לולאקין < 'אינדקו' - לעיל ערוך. לולאקין - לא מזוהה; רע"ב (כלאים ב ה): צבעו דומה לתכלת קורין לו בערבי
 נ"ל ובלע"ז אנדיקו"ן - לעיל רס"ג וערוך; מכה"מ (בהמ"ל, כלאים ב): ניל < ניל (פר). *I. tinctoria* (אחונדוב,
 עמ' 280).

3. כתכ"ה (דף יד ע"א): הוא עשב ומין ממיני הצובעים עין תכלת. ב"ר [=בלשון רומי] גלאסטוס ובל' אניל או
 אנייר. פאסטיל < glastus (לט.)=*Isatis tinctoria*. נקרא בספרדית Hierba pastel והצבע המופק ממנו
 נקרא añil, añil או pastel (אורוזקו, מילון, עמ' 75); תפא"י (כלאים ב ה, נ ע"ב): ווידעקרויט שעושין ממנו
 אינדיק < waïd, weïdkraut (וכן צורות דומות בגרמנית)=*Isatis tinctoria*.
4. רב נטרונאי גאון (ברודי תשובות עמ' 607, סי' תעה): הוא ורד של קורטמי ויש לו שם אחר בלשון הקודש,

- חלות חריע, ובלשון ארמי מוריקא ובלשון ערבי עוצפור > להלן ערוך; רנאה"י פ"א (עמ' 33): וכן לא יזרע עצפר בין תבואות זרע [זה אינו הדין שנזכר במשנה, אך לפי המיקום נראה כי מתכוון לפרש 'אסטים', וייתכן שלפניו הייתה גרסה אחרת של המשנה. כך גם בשביעית ז. ר"י קאפח הביא בפירושו 'חריע' כתרגום של 'עצפר'] >: *عصفور* = *Carthamus tinctorius* (עיסא, עמ' 40, מס' 16; בדויאן, מס' 8771; רמב"ם ביאור, מס' 300 - שם הוא נזכר גם בשם قَرْطَم, המזוהה גם כן עם מין זה); ערוך (ח"א עמ' 172, ערך 'אסטים'): ... פ"א הוא ורד של קורטמי ולו שם אחר בלה"ק חלות חריע ובל"א ארמי מוריקא ובל"ע עצפור וצובעין בו בגד פשתן ובגד עמר גפנו לכלות בבית חופתן > זהו ציטוט של תשובת רב נטרונאי גאון. לגבי 'חריע' ו'עצפור' - לעיל רנאה"י פ"א. מוריקא - כך מתרגם הירושלמי את 'חריע' - מזוהה גם כן עם *Carthamus tinctorius*.
5. רנאה"י (מגילה ד, עמ' 13): "א בקם > *Reseda luteola* (=רכפת הצבעים. עיסא, עמ' 154, מס' 20). איברי הצמח מכילים לוטיאולין - חומר צביעה צהוב, ואכן נהגו להפיק ממין זה צבע צהוב לצביעת בדים (עיין קריספיל ילקוט ה, עמ' 1336-1337); *Caesalpinia sappan* (=בִּקְם (עיסא, עמ' 36, מס' 1; בדויאן, מס' 768, שם הוא מופיע בשם *بَقْم هِنْدِي* (=בקם הודי). הזיהוי הראשון מסתבר יותר, כיוון שהשני מתייחס לעץ, דבר שלא מסתדר עם האזכורים בסדר זרעים, המדברים על "ספיחי אסטים" - שמתאימים לצמחים עשבוניים וודאי שלא לעצים, מה עוד ש-*C. sappan* אינו גדל באזורנו, אלא רק הצבען המופק ממנו יובא מן המזרח. ריבמ"ץ (עמ' פט): יש אומ' ברזי ולא מס' (=מסתבר) דברזי עץ הוא וספחים לא הוו אלא למיני זרע' > נראה כי הכוונה לעץ ממין *Caesalpinia sappan*, הנקרא בשפות אירופיות *bresel*, ושימש בעבר העץ להפקת צבע אדום, ששימש בתעשיית הטקסטיל באירופה. קנון, צבעים, עמ' 36. הצבען יובא מאסיה לאירופה כאבקה. מין קרוב אליו הוא *Caesalpinia echinata* ('עץ ברזיל'), מין דרום-אמריקאי, אשר גם ממנו הפיקו צבע שיובא לאירופה לאחר גילוי אמריקה. גם אצל המליצה מופיע זיהוי זה, אם כי במילונאות הפרסית משמעותו *C. sappan* דווקא, ולא *R. luteola*.
6. זרעים גניזה ב: איסטס חנא > *Lawsonia alba* (כופר לבן, 'חניה'. עיסא, עמ' 106, ע' 10; דינסמור ודלמן, עמ' 39, ע' 698).
7. יש לציין ששני המילונאים - תנחום הירושלמי ואלג'אמע - משתייכים כאן למסורת המרכזית, אך בעוד אלג'אמע מזוהה בדיוק כמו רמב"ם - 'נילג', תנחום מציין דווקא 'ניל', כפי שמובא אצל רס"ג.
8. המזוהה גם עם 'חריע' - ע"ע.
9. פליקס, כלאים, עמ' 225; לעף, פלורה, IV, עמ' 69; פלדמן, משנה, עמ' 316-317; צ"ז"ק, אוצר, עמ' 835. ועיין לעיל רס"ג.